

Нізова Л.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КУСТАРЯ В ПЕРІОД ЙОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ:
МАЛОЗЕМЕЛЬНИЙ СЕЛЯНИН – КУСТАР, РЕМІСНИК – ПРОМИСЛОВИК
– КООПЕРАТОР**

(друга половина ХІХ – перша чверть ХХ століття)

Перехідний період до капіталістичних відносин у суспільстві вніс зміни в його соціальну структуру. Вона поповнилася новим видом виробників, характер яких відповідав потребам прийдешнього капіталізму – кустарями. В Україні вони представляли нові, підприємницькі відносини, обслуговуючи через ремісничий промисел сільське господарство, в першу чергу землеробську працю селян. У факті утворення кустаря в перехідний період проявилася самостійне пристосування населення до нових форм розвитку в умовах товарно-грошових відносин.

Кустарне виробництво, яке з'явилося у перехідний період до індустріальних відносин, уособило цей новий вид, властивий новому рівню продуктивних сил розвитку суспільства. Кустар у дрібнотоварному виробництві заповнив своєю працею виготовлення товарів першої необхідності, які терміново і відразу у великій кількості знадобилися населенню.

Кустар, відокремлюючись самостійним працівником у кустарно-ремісничому виробництві, виявив той підприємницький спосіб дії, який відповідав новим умовам товарно-грошових відносин у суспільстві. В той же час селяни у своїй більшості продовжуючи сільськогосподарську діяльність, самостійно виробляли в міжсезоння необхідні предмети вжитку для потреб сім'ї й господарства.

Малоземелля спонукало значну частину селян до вдосконалення свого виробничого реманенту, напрацюванню вмінь в кустарному виробництві у період зростаючої необхідності в його товарах. Поведінка дрібних виробників, вихідців із селян в екстремальній економічній ситуації малоземелля при відживаючих умовах старого, патріархального способу життя прилаштувалася до нових відносин перехідного періоду.

Модернізація соціально-економічних відносин у суспільстві, в якому вже існували товарно-грошові відносини, могутньо вплинула на його традиційний уклад, стимулювала розвиток кустарного виробництва. Саме цей фактор, в першу чергу спонукав селян до пошуку нових форми боротьби за своє існування. В кращому разі вони перетворювалися на дрібних товаровиробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничому виробництві, в гіршому – досягали межі зубожіння. Останнє стало великою мірою

результатом невдалого державного реформування, і як наслідок – малоземелля (особливо в Україні через високу товарність чорноземних земель).

Під час вивчення зародження і розвитку господарських традицій кустарно-ремісничого виробництва в Україні головною й принципово важливою умовою недосконалого перетворення селян у дрібних підприємців в сільському господарстві, визначилася проблема невдалого реформування аграрних відносин з 1861 р., яке затягнулося до початку ХХ ст. Загальне перетворення натурально-споживчого господарства у товарно-ринкове, за яке з 1905 р. рішуче взявся П.Столипін, проводилося повільно і з великим запізненням. І звичайно за такий короткий час, що відвела суспільству столипінська реформа, воно було приречене, оскільки перетворити натурально-споживче господарство із байдужими до реформування поміщиками і неписьменним населенням в капіталістичні форми (товарно-грошові відносини) було неможливо за десяток років еволюційним шляхом, борючись з інертністю суспільства при розгортанні цього процесу. Зокрема, навіть закон 1906 р. про індивідуальну власність, як найпершу умову реформування, вже викликав чималий опір суспільства.

Модернізація країни за короткий термін була можлива лише із застосуванням революційних змін та силової форми впливу, відповідно до сили опору суспільства аграрно-індустріальному перетворенню. Столипін намагався прискореними темпами зламати общинні устої, адже поміщики не бажали здійснювати їхню модернізацію. Вони намагалися не втручатися у поземельні справи селян, які регулювалися віковичним звичаєвим правом, виходячи з принципу трудової тяглової розкладки з введенням подушного оподаткування (в ХVІІІ ст.). Відповідно до традицій такого місцевого управління, у селян були свої звичаї зібрань, порядок їх скликання, ухвалення рішень на них, тощо. Правила общинності в житті селян були засадничими, авторитетною правовою базою, головним законом їхнього життя і повсякденної діяльності. Модернізація виробничих відносин вплинула на традиційний віковичний уклад. Формування нового трудового начала в сільському господарстві, що базувалося на індивідуальній власності і підприємстві, викликало зміни в законодавстві стосовно дрібних виробників та їх прав у суспільстві. При таких змінах у суспільстві виникали і нові економічні, соціальні, духовні й моральні проблеми, які зачіпали індивідуалістичні основи селян (змінювалися засади міжособистісних стосунків, звичаї, культура, виникали нові обряди, новий спосіб життя в індивідуальному виробництві, з'явилося масове пияцтво як захист від нової максимальної і виснажливої експлуатації з боку капіталістичних відносин тощо). В таких умовах народжувався менталітет з одного боку найманого виробника, з іншого – дрібного виробника (підприємця). Традиційна зайнятість в сільському господарстві для великої кількості селян замінювалася в кращому разі

кустарництвом („відхожий” заробіток мав гірші наслідки для малоземельних селян). Відповідно до нових повсякденних потреб, в кустарництві для селян змінилися засоби праці, прийоми обробітку сировини, правила виробництва тощо. В нових умовах товарно-грошового співіснування в суспільстві вироблявся і новий підхід до життя: покращення добробуту напряду залежало від зусиль особистої праці і віддачі кожного члена сім'ї, інтенсифікації власного виробництва та вдосконалення роботи всіх членів родини (замість общинних стосунків); подовження робочого часу до максимально можливого для матеріального поліпшення свого становища і нагромадження необхідного капіталу.

Під впливом таких соціально-економічних складових й відбувалося поступове залучення селян до кустарного виробництва, відокремлення їх від сільськогосподарської праці й набуття іншої, „перехідної” професії в період капіталістичного розвитку. Товарно-грошові відносини миттєво інтенсифікували виробничу діяльність, стимулюючи її до необхідного великого виробництва товарів і продуктів (спеціально виготовлених поза сімейного споживання) на продаж. Вони розширювали ступінь кваліфікації нового самостійного виробництва. В міру її зростання відбувалися зміни у характері і якості праці. Поступове зростання рівня кваліфікації, індивідуальної майстерності у виготовленні різних виробів сприяло якнайшвидшому відокремленню ряду професій в самодостатнє кустарне виробництво. Кустар-індивідуал вже обходився без тривалої спеціальної підготовки у майстерності, котра раніше ретельно проводилася у ремісничих майстернях з учнями. Разом з тим, затягування навчання і відробітку підмайстрів завжди були економічно вигідними майстру. Праця підмайстра мінімально оплачувалася й розтягувалася на роки. Згодом, через обмеження доходної статті в ремісника у радянському періоді розвитку кустарно-ремісничого виробництва працю підмайстрів було обмежено двома роками¹. Кустарі були переважно кмітливими й енергійними людьми. Перебуваючи в самому низу соціальної ієрархії, вони зуміли з вигодою для себе зрозуміти економічні зміни і можливості, реформуватися та долучитися до нових відносин самостійними працівниками.

Малоземельні селяни, як вмілі подвірні майстри ремісничої справи, були вимушені приробляти до своєї сільськогосподарської праці вмінням в міжсезонний період виготовляти різних виробів. В таких умовах подвірне кустарництво давало селянину навіть більший прибуток, ніж його незначне сільське господарство.

Цілковитий вихід кустаря з сільськогосподарського виробництва був у більшості випадків вимушеним, а відокремлення від нього – складним. Підприємництво на новому самостійному полі діяльності, в умовах загальної бідності, безграмотності, безпорадності тяжко давалося без державної

підтримки. Таке відчайдушне становище дуже переконливо охарактеризував журнал "Промышленный мир": "Час зрозуміти, що на ґрунті цілковитої майже безграмотності й неуцтва, на ґрунті майже цілковитої відсутності економічної самодіяльності, економічного самоуправління не може розквітнути європейська промисловість"². Бідність, безграмотність, неуцтво постійно супроводжували селянина і його похідного – майстрового подвірного кустаря, як загалом в Російській імперії, так і в Україні, зокрема. Вони практично позбавляли його будь-яких надій на покращення становища.

Затверджене Олександром III та Державною радою 21 березня 1888 р. "Положення про зосередження завідування кустарними промислами у Міністерстві державного майна" підбило підсумки довгому обговоренню в урядових колах і визначила розуміння місця й становища кустарних промислів у економіці країни, що склалося на той час, у міцному зв'язку їх із землеробством. Кустарні промисли, на думку урядовців, були всього лише підмогою для сільського землеробського населення (Рада не бачила в них проявів капіталістичного розвитку – *Авт.*), яке присвячувало їм лише своє дозвілля, перерви між польовими роботами, котрі обумовлювалися кліматичними умовами, тривалими осінньо-зимовими перервами тощо. Крім того, промисли давали землеробському класу необхідні йому заробітки як для виплати казенних та громадських повинностей, так і кошти для потреб сільського господарства, позбавляючи від необхідності шукати роботу на стороні, у відхожих промислах, на фабриках, та слугували для збереження зв'язку сільського населення із землеробством³.

Таким чином, у вищій державній інстанції зміцнилася думка про існування кустарного виробництва, але як доповнення до сільськогосподарського. Державне управління й надалі мирилося з цілковитою безграмотністю і неуцтвом дрібного підприємництва в кінці XIX – на початку XX ст. Воно не стало об'єктом нагальної уваги й урядовців різних рівнів, які не думали реформувати суспільні відносини, виробництво, пристосовувати населення до перехідного індустріального періоду. Вони навіть в самому кінці XIX ст. не вбачали у кустарно-ремісничому виробництві самостійний рух до нових економічних відносин. Аристократична верхівка була далекою від сподівань народних мас. А останні не мали реальної можливості заявити про свої права, не були спроможні донести свої проблеми до відповідних структур і чиновників. Широке обговорення поміщиками в земствах кооперативних можливостей допомоги населенню під час розвитку капіталістичних відносин були в більшості лише публічними розмовами, які насправді не могли реально допомогти населенню.

Кустарі, які в своїй більшості вийшли з малоземельних селян, мали до такої міри недостатній заробіток (як і селяни), що уряд їх наполегливо

заохочував до самостійного додаткового заробітку за рахунок ремісничих та сільськогосподарських занять. Урядовці всіляко заохочували приробіток як форму допомоги, але мало думали відносно прогресивного розвитку країни, котра далеко відстала від європейської економічної цивілізації. Це було разюче видно по тому, як робітник в Європі вже вільно поводився з паровими механізмами і навіть з електричними двигунами. Їх влаштовувало збирання податків із населення, життя якого особливо пожвавилось за допомогою додаткових приробітків у формі кустарництва. Такий вид діяльності ще довго самостійно розвивався без спеціальної уваги держави, хоча кустарні промисли, котрі оформилися в кінці XIX ст., вже були ранньою формою капіталістичного підприємництва. Тільки з 1910 р. у них почали вкладати суттєві державні інвестиції для формування власної промисловості на основі кустарного та ремісничого виробництва як перехідного. Воно довгий час не уявлялося формою економічного розвитку, незважаючи на те, що мануфактурний період ранньокапіталістичних відносин уже починав опановувати економіку Росії.

На нашу думку, саме кустарне виробництво виявилось перехідною формою до індустріального виробництва. Через свою модернізацію, кустар також поступово зайняв своє місце в соціальній структурі суспільства (від селянина, в першу чергу малоземельного, до робітника через артіль, кооператив, промисел, майстерню й далі – до фабрики та заводу). Кустарі склали перехідний тип виробників від селянської праці до робітничого професійного стану (на початку переходу), подвірного виробника (за визначенням К.М. Тарновського) „домашнього”⁴ виробництва в сільській або містечковій місцевості⁵. Вони стихійно, ставши ще не робітниками, але вже кустарними працівниками (як за капіталістичного, так і за радянсько-соціалістичного розвитку) допомогли владі своєю самостійно створеною формою провести перехідним шляхом важливий процес "розселення" тисячі селянських патріархальних господарств.

Завдяки існуванню перехідної форми – "кустарних виробників", виникла нова артільна, промислова, кооперативна верства працівників, яка масово самостійно пристосувалася до ринкових відносин. На той час, поміщицька верхівка не мала реальних важелів і прав управляти новими капіталістичними процесами централізовано. І кинуті напризволяще, в першу чергу малоземельні селяни потребували саме державної підтримки та перекваліфікації для нових товарно-грошових умов існування у суспільстві.

У нову соціальну верству так званих пристосуванців до товарно-грошових відносин увійшов і такий вид виробників як підмайстри ремісників. Вони також приєдналися до перехідного, готового до підприємницької діяльності виду працівників, який вийшов з ремісничого виробництва (май-

стерень, ще з періоду середньовіччя). Підмайстри в міських чи містечкових ремісничих майстернях отримували мізерну платню за свою учнівську працю. Тому на хвилі товарно-грошових відносин та збільшення потреб в товарах першої необхідності перейшли на самостійну діяльність: "...підмайстер стає ремісником у домашній майстерні, або кустарем, який працює на ринок, а не на одноосібного споживача"⁶.

Товарно-грошові відносини, які зумовили в суспільстві інтенсифіковану працю як ремісників, так і кустарів, сприяли використанню ринкових зв'язків. Вони диктували споживчу необхідність у додаткових товарах, котрих потребували, здебільшого нові товаровиробники – селяни, які також „народилися” із „патріархальних” селян в період підприємницької ініціативи разом із розквітом ринкових відносин.

На хід капіталістичного процесу у кустарно-ремісничому виробництві, з одного боку, вплинула потреба в різноманітних товарах, а з іншого – необхідність перекваліфікації (розселянювання) великої кількості малоземельних селян. У статті "Техніка в кустарному промислі" автор обурювався державним управлінням і утриманням "згори" за казенний рахунок великого капіталу, та з його допомогою штучної капіталізації, замість органічного розвитку кустарно-ремісничої промисловості (як перехідної до капіталістичного розвитку): "Десятки мільйонів витрачаються на утримання великої залізничної промисловості, й соромляться при цьому витратити кілька тисяч, щоб поставити на правильний ґрунт нове обширне кустарне виробництво"⁷.

Дійсно, у суспільстві чулися лише поодинокі виступи, які закликали до продуманих дій в управлінні економікою країни. У своїй більшості воно функціонувало стихійно, відсторонившись від складних проблем у суспільстві, зокрема – малоземелля, яке тяжко лягало на плечі народу.

Недостатньо кваліфікована самодіяльна праця кустарів, яка широко застосовувалася в країні, під час обговорення її у державних органах стала кричущим показником бездіяльності влади. Урядові структури не змогли спрямувати в потрібне русло малоземельних селян і таким чином розпочати їхню перекваліфікацію, аби пристосувати до нових умов в товарно-грошових відносинах. Недостатність й недосконалість державних важелів щодо поступового розселянювання населення задля розвитку капіталістичних відносин у ХІХ ст. свідчить, що влада відмовилася від реформеного управління й не керувала новими процесами. Вона і не ставила масштабно це питання як засадничу соціально-економічну політику державного розвитку. Процес перетворення населення для нових відносин гальмувала сама система самодержавної влади, тому він видавався не контрольованим. Хаотичний розвиток капіталістичних відносин в імперії на першій стадії „накопичення”, котрий відлякував пересічного виробника своїми жорсткими формами

первісного нагромадження капіталу з боку великих промислових груп, вимагав негайного державно-монополістичного управління. До цієї необхідності закликали вже наприкінці XIX ст. С. Вітте та на початку XX ст. П. Столипін. Однак самодержавство відсторонювалося від рішучого розв'язання цієї проблеми в суспільстві. Микола II, перейнятий родинними справами, не приділяв контролю за розвитком новітніх економічних процесів належної уваги. До самого краху в 1917 р. цар відсторонювався від введення необхідної нової владної моделі – конституційної монархії. Відповідно, через тривалу відсутність керівництва новими економічними тенденціями затримувалася процес еволюції суспільства і таким чином воно зазнавало стихійного розвитку, котрий в першу чергу сприяв посиленій формі експлуатації як людини в державі, так й усіх природних багатств у ній. Це вело до зuboжіння народу та його протистояння цим умовам.

В такій стихії ранньокапіталістичних відносин виник особливий тип підприємця, який вийшов з-під державного управління і контролю, нещадно грабував за допомогою збільшених прибутків і накопичених грошових ресурсів (через експлуатацію і приховування додаткових прибутків від несплачених податків) сировинні багатства для нагромадження свого капіталу.

Низька економічна культура колишнього селянина, який уже називався дрібним товаровиробником, в нових умовах підприємницького життя часто призводила до нещадних комерційних поразок, нерідко він опинявся під тиском конкурента, зазнавав жорсткої експлуатації. В ремісничих майстернях такий новий підприємець, який вийшов із відповідного середовища (на заклик споживчого попиту ринку), був дрібним виробником, котрий теж рвався до збагачення, і жорстко експлуатував населення для особистої форми збагачення. До нього примикав кустар. Він виробляв, як і підмайстер, продукцію, але у ширшому обсязі, ніж ремісник, який зазвичай працював по 16–18 годин. Порівняно з останнім в кустаря не було окремої майстерні та налагоджених, як у ремісника, зв'язків з виробником.

Залежно від ступеня розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві й ремісничому виробництві, в умовах байдужості держави, розвивався новий перехідний тип працівників – кустарів (у більшості з малоземельних селян). У дальшому кустарно-реміснича промисловість охопила всіх ремісників і кустарів, розвинулася самостійно в мануфактуру. У перехідному періоді вона перетворювалася вже як модерна форма виробництва капіталістичних відносин у ранньоіндустріальну стадію, при умові подальшого розвитку в суспільстві нових економічних відносин.

Кустарно-реміснича промисловість у більших масштабах прийшла на зміну давно, і окремо існуючому сімейно-цеховому ремеслу, оживила це

виробництво й стала необхідною перехідною формою діяльності населення від феодально-капіталістичних до індустріальних відносин.

В кустарно-ремісничій промисловості можна вбачати факт появи початку індустріального розвитку через мануфактурну стадію виробництва, який зумовлений широким застосуванням машин як у сільському господарстві, так і в кустарно-ремісничій промисловості. Технічні новації суттєво збільшили продуктивність праці та спричинили дальше перетворення останньої в фабрики й заводи, а сільського господарства – у фермерські об'єднання (в радянському варіанті – у колгоспи).

Перехід до індустріального розвитку не вимагав великої кількості кустарів, ремісників і дрібних товаровиробників-селян, тому модернізаційні процеси в суспільстві поступово набули нових спрямувань. Проте вони були знівелюваними вже за радянської влади і реформувалися під тиском новітніх ідеологічних засад. Поступальний економічний розвиток вимагав обов'язкового державно-монополістичного управління, а численні верстви населення були необхідні державі на всіх етапах перехідного періоду до індустріальних відносин, яка зобов'язана піклуватися про нього, навіть якщо це лише тимчасові перехідні форми. Але в імперських умовах держава не виказувала особливої зацікавленості в проведенні заходів щодо навчання чи перекваліфікації виробників-початківців, як це зробили без особливих революційних потрясінь європейські країни.

У Російській імперії, в тому числі і в Україні, на початку ХХ ст. проводилися столипінські реформаторські спроби. В першу чергу вони були спрямовані на створення капіталізованої форми (первісного масового капіталу) у сільському господарстві. Це здійснювалося за допомогою мінімальних державних дотацій направлених на освоєння земель, що в свою чергу передбачало виділення індивідуальної власності у вигляді хуторської системи. Порівняно із сільським господарством у кустарно-ремісничому виробництві дуже пізно почали вкладатися цілеспрямовані інвестиції (лише з 1910 р.). Це пояснювалося реформами Столипіна, за котрими передбачалася перебудова у першу чергу сільського господарства для створення могутньої аграрної держави, що мало слугувати матеріальною основою для розвитку передової індустрії. Крім того, академік П.В. Волобуєв, посилаючись на монографію К. Тарновського, виділяє і третю складову столипінських реформ (окрім ліквідації общини і масового переселення на Схід): вони всебічно сприяли розвитку кустарного виробництва⁸.

Незадіяна у капіталістичному сільськогосподарському виробництві велика кількість малоземельних селян самореалізовувалася саме в кустарно-ремісничій промисловості поза волею державного управління. Це вказує на специфічні особливості розвитку дрібного капіталу, особливо в Україні, де

були відсутні значні економічні інвестиції в економіці: "...через відсутність значних фабрик і заводів в Україні розвивалася кустарна промисловість, особливо в деяких галузях виробництва. Населення свої потреби намагалося обслуговувати кустарним способом. У процесі цієї праці в кустарних виробках виявлялися самобутність та творчий дух народу. Серед предметів постійного вжитку: мереживі тканини, рідкісні вишивки, художньої роботи посуд, килими. Головні центри: Полтава (килими, гончарний промисел, зокрема, Опішнянський гончарний посуд, рукоділля, вишивка); Чернігів (деревообробна, текстильна промисловість, бондарство, ковальство, виробництво сільськогосподарського інвентарю, виробництво возів та саней, мотузок, виготовлення цегли, черепиці); Поділля (текстильне, деревообробне виробництво); Волинь (гончарство, ткацтво, деревообробне виробництво); Донецьк (токальне виробництво, металообробка, вироби з каменю); Київ (ткацтво, гончарство, взуттєве та меблеве виробництво, швацтво); Харків (швацтво, меблеве виробництво, вироби з лози)"⁹.

Сумарна вартість продукції кустарно-ремісничої промисловості виробленої в Україні до I Світової війни становила майже 50% від виробництва у промисловій індустрії. Зокрема, вартість виробництва великої промисловості України у довоєнний час становила 749 млн. руб., а дрібної – 370 млн. руб.¹⁰.

Кустарно-ремісничє виробництво (як перехідна конструкція до індустріального виробництва) існувала в суспільстві доти, поки не закінчила своє існування перехідна форма від феодально-капіталістичних відносин. Постанова Центрального комітету КП України й Ради Міністрів Української РСР від 11 жовтня 1960 р. "Про промислову кооперацію Української РСР" засвідчувала: "З метою забезпечення дальшого збільшення виробництва товарів народного споживання поліпшеної якості, зниження собівартості, кращого використання виробничих потужностей, ліквідування паралелізму в роботі державних підприємств ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР 20 липня 1960 р. постановою №784 визнали доцільним скасувати промислову кооперацію і передати її підприємства у відання державних органів"¹¹.

Присутність кустарно-ремісничого виробництва, навіть у формі промислової кооперації, свідчила про відсутність повного встановлення індустріального періоду розвитку в суспільстві, яке в радянський період сягнуло за середину XX ст., навіть після шаленого темпу радянської індустріалізації. І, на нашу думку, промислова кооперація ще довго мала значний потенціал, ресурс у радянській економіці. Зокрема, завдяки прийняттю закону „Про кооперацію” (1989 р.) „перебудова” в країні і розпочала свої кроки саме з невикористаних можливостей кооперації.

Малоземельний селянин в Україні у дореволюційний період внаслідок свого особливого й безвихідного становища, пов'язаного з високою

товарністю землі в краї, був одним із головних, хто поповнив ряди кустарно-ремісничих виробників. Тому перед дослідником стоїть завдання визначити, як щоденно жив і працював у промисловості кустар та ремісник. Відповідь на поставлене запитання перенесе нашу увагу у ХІХ ст., коли традиційне заняття – праця на землі, землеробство – було ще основою життя селян. Внаслідок малоземелля вони зазнали великого потрясіння – вимушеного переходу до інших видів виробничої діяльності, меншою мірою під час переходу до кустарно-ремісничого промислу.

Землеробство назавжди заклало у душу селян головні основи їх життя. Для них, як згодом і дрібного виробника, який в умовах товарно-грошових відносин спеціально створював додаткову продукцію для продажу, землеробство було більше ніж просто процес праці на землі для забезпечення біологічних потреб. Воно склало основу всього їхнього духовного буття. Робота на землі, піклування про хліб як основу життя, створювала у них особливий менталітет. Розуміючи особливість свого походження й служіння найдавнішій, хліборобській роботі, селяни відчували певну окремішність свого буденного життя, усвідомлювали свою особливу значущість на землі порівняно з іншими виробниками.

В період здійснення реформ 1861 р. задля вигоди пайщиків, державна влада відібрала у селян найважливішу складову їхнього життя – працю на землі. Вони були вимушені пристосовуватися до нових економічних відносин в суспільстві, підтримувати свої витрати в межах прожиткового мінімуму через доручення до «відхожого промислу» (наймом на різну роботу) або хатнім виготовленням кустарно-ремісничих виробів на товарний ринок замість сільськогосподарської праці.

Життя в нових умовах дозволяло дрібному виробнику поступово пізнавати правила капіталістичного світу. Бажання збагачення будь-якими засобами також укріплювалося поступово. Засади патріархального способу життя, до котрих звик селянин, його праця на землі, життя в середині общини, безграмотність не давали заглиблюватися у товарно-грошові відносини. Але з часом підприємницька стихія виробництва в сільському господарстві, ремеслі витіснила старий менталітет селянської культури можливістю збагачення будь-яким способом. Нова природа селянина-підприємця, породжена законом про індивідуальну власність у 1906 р., вимагала нагромадження первісного капіталу для дальшого його примноження. Селянський спосіб життя трансформувався в менталітет підприємця дрібного виробництва.

Селянське природне відчуження землі тепер стало в пригоді, використання нових прийомів обробітку, різноманітні спеціальні агротехнічні вміння, все це сприяло головному – збільшенню прибутку. У господарських традиціях селян зберігалися та бережливо передавалися з покоління в покоління всі

способи господарювання на землі, її обробітку, а також здавна існували супутні землеробству і необхідні у побутовому життю ремесла, в яких уживалися секрети виготовлення. В нових умовах підприємницької діяльності давні ремесла вже вийшли зі штучного, разового виготовлення. Виробник-підприємець, котрий відділився від землеробства для самостійної праці вже як кустар-ремісник, не ніс марку своєї справи у виробництві необхідних товарів. Він, у своїй більшості виготовляв ширвжиток на ринок, стихійно інтенсифікуючи виробництво.

Подвірні кустарі-ремісники (працюючи міжсезонно) на замовлення одностельчан виготовляли свої нехитрі вироби (сільськогосподарський реманент, бочки, хатні меблі, дерев'яний та глиняний посуд, товари з вовни та шкіри, взуття, тканні рушники, килими тощо). Ремісники, які працювали поза сільськогосподарського виробництва, також завжди виконували замовлення. Вони протягом століть обслуговували щоденні потреби сільського господарства та побуту людей. Частина виробників застосовувала високу художню майстерність, аби урізноманітнювати повсякденність філігранним різьбленням по дереву, вишивкою й мереживом для одягу, пошиттям святкового взуття, у гончарстві вишукано оздоблювали посуд, прикрашали інтер'єр оселі і т.п.

До XIX ст. поняття «земля», «ремесло» для селянина й ремісника ще не ототожнювалися з товаром, ринком, виробництвом. У той період вони ще являли собою працівників із духовною складовою їх життя: з допомогою праці задовольняли свої біологічні та моральні потреби. Епоха натурального господарства тривала в мирному розміреному способі життя. На території Російської імперії це господарство довго затрималось у зв'язку з відсутністю реформ, але коли йому на зміну в XIX ст. прийшла нова ера грошових відносин, де актуалізувалася товарність землі і її ринкової, стихія капіталу заповонила підприємницькі намагання населення. Товарно-грошові відносини інтенсифікували дрібне виробництво у землеробстві й ремісничій праці, які сприяли розвитку капіталістичних відносин.

З появою товарно-грошових відносин змінювався менталітет як селянина, так і ремісника, котрі перейшли на продуктивну працю. Головною прикметою їх повсякденності стало індивідуалістичне ставлення до життя та праці, замість общинного або загальносільського. Саме індивідуалізація нового підприємницького виробництва в нових товарно-грошових відносинах увійшла у головну суперечність до їхнього життя на землі. Матеріальна форма (безграмотного селянина й домашнього майстрового) конфліктувала з його общинним, духовним началом, настановам православної релігії. Вона була для нього єдиною духовною формою життя, яка постійно підвищувала його у суспільстві. Критерій ставлення селянина до світу проходив через образ " в общині – усі брати та сестри", „не вкради”, „не вбий”, „люби кожного, як

ближнього” і т.п. Під тиском подібних аксіом він існував і на їх основах постійно удосконалювався через тяжку працю на землі, через православну віру і національну культуру.

П. Столипін, реформуючи патріархальні підвалини тяжкого існування селян, заохочував дрібного виробника до індивідуальної праці як нового способу покращення життєвих умов. З’явилася можливість у кожного жити краще за її рахунок за допомогою інтенсифікації сільськогосподарського й ремісничого виробництва, які поступово переросли в працю для виготовлення товарів для продажу. Нові способи сприяли одержанню більш вигідних умов життя для тих селян і ремісників, які встали на шлях інтенсифікації своєї праці. В жорсткій боротьбі за максимальну інтенсивність роботи, відбулося закономірне становлення найбільш енергійних виробників.

Індивідуалізм став новою рисою соціально-економічного та психологічного портрета таких енергійних людей, дрібних підприємців. Він виокремлював дрібного власника в сільському господарстві й у кустарно-ремісничій промисловості. Повсякденність нової історичної епохи товарно-грошових відносин – підприємницька стихія, стала проявом базових цінностей суспільства. Відбувся поділ на тих, хто головну масу здобутих ним продуктів самостійно споживав разом із сім’єю, і на тих, хто за допомогою інтенсивної, підприємницької праці мав додаткові товари для продажу й збагачення. Земля стала для таких селян засобом здобуття додаткового прибутку.

Подібні зміни відбулися і в ремісничому виробництві. Ремісник також почав мати додатковий прибуток із своєї праці за рахунок інтенсифікації виробництва (набір нової робочої сили, підмайстрів, механізація праці, розширення майстерень тощо). Підприємницька діяльність ремісника була спрямована на задоволення єдиного принципу – здобуття максимального прибутку. Однак інтенсифікація праці, орієнтована лише на кількість, товарність та прибуток, призводила до втрати її якості. Виготовлення великої кількості продукції, яка користувалася значним попитом на ринку і мала вади якості, з’явилася в підмайстрів. Вони найбільше виготовляли її, мріючи якнайшвидше вирватися до самостійного виробництва й заробітку. Їх вже називали не ремісниками, а кустарями як самостійних виробників, але без ремісничої якості.

З маси підмайстрів, а також із малоземельних селян, подвірних майстрових і виросла нова когорта кустарів. Вони повсюдно з’явилися у перехідному періоді, де товарно-грошові відносини сприяли їх швидкому зростанню. Недоучки з ремісничого майстрового виробництва, недопущені (з причини скорочення учнівства) до оволодіння виробничими секретами сімейних династій, кустарі були офіційно допущені владою з 1881 р. (через відсутність широкої мережі обслуговування населення) до загального ринку

збуту і виробництва товарів першої необхідності. Це призвело до інтенсивного розвитку господарської діяльності в період формування товарно-грошових відносин.

Зокрема, в Україні, там, де була мало розвинута велика промисловість по виготовленню сільськогосподарської техніки, розвивалася недостатньо кваліфікована кустарно-ремісничя праця. Україна стала прикладом бурхливого розвитку кустарно-ремісничого виробника та дрібного капіталу у період розквіту товарно-грошових відносин.

Кустарі гналися за високою товарністю виробництва й виготовляли продукцію в основному на ринок. Здебільшого вони були неграмотні та не мали ліцензії на право вироблення товарів. Кустарі серед ремісників, як і дрібні виробники у середовищі селян, які з'явилися в нових умовах життя, стали головними спонукачами до масової інтенсивної праці. Їх новою якістю у суспільстві став показник особливих властивостей – прагнення до здобуття із своєї каторжної праці (до 16–18 годин на добу) максимального прибутку. Прихід нової когорти таких працівників був відгуком на нові умови життя у товарно-грошовому вимірі в Україні.

Таким чином, серед селян та ремісників з'явилася нова верства людей, які прагнули за рахунок інтенсивності виробництва й тяжкої праці додаткового здобуття прибутку. Вони створили базову основу у розвитку капіталістичних відносин, які привели (за рахунок такої інтенсивності) до бурхливого соціально-економічного зростання країни. Розвиток дрібного капіталу у центральних районах імперії сприяв організації і великого капіталу, за допомогою жорсткої експлуатації населення рвався зайняти місця в управлінні капіталістичними відносинами.

З появою таких дрібних виробників у суспільстві змінювалися основи всього, в тому числі духовного, життя. Більша частина населення – селянство – з різних причин не попадала у вагони капіталістичного локомотива, що рухався щодуху. В переважній своїй більшості (понад 60%) вони попали під його колеса або були зіштовхнутими під час його інтенсивного руху.

Малоземелля селянам не дало ніяких шансів до їхнього виживання, нові умови товарно-грошових відносин вимагали вже інших виробників в суспільстві, а розселення державою не здійснювалося з перекваліфікацією в інші, фермерські або кустарно-ремісничі види виробництва. Століпінське реформування на початку ХХ ст. навіть частково не вирішувало загальнодержавне питання. Самостійне фінансування й кредитування в цьому напрямі не допомагало, бо його одержувала виключно заможна частина селян, ремісників, кустарів чи скупників. З газетних статей на початку ХХ сторіччя дуже яскраво висвічується непроста сторона життя малоземельних селян і промисловиків, які шукають способи виходу зі свого важкого

положення. Ми свідомо залишили повний текст рідкісних публікацій без редагування, аби передати відчуття безпорадності перед новим часом інтенсифікації товарно-грошових відносин: „На селі все зводиться до заробітку чужими руками. Через те, що на цих селянах-капіталістах крім самодержавних тягарів лежать ще решта кріпацьких тягарів, вони приймуть невеличку участь в знищенні царату і всіма силами боронитимуть буржуазний лад проти заведення справедливого ладу.

Найбільша частина середніх селян які сяк так перебиваються на своїх клаптиках землі в 0,5–1 десятини землі. Він не хоче перейти в „голоту” або в наймита. Наймит служить помісячно, порічно, а він поденно. У нього головне бажання – добути собі земельки і зажити „як люди”, тобто обдирати інших так, як їх досі обдирають. І буржуазія це підтримує бо це єдиний порятунок для неї затримати розвиток соціалістичної думки на селі. Різні банки та товариства засновуються ніби-то для допомоги, щоб краще вести хазяйство та прикуповувати землю. З цих товариств звичайно користують лише багаті селяни, біднота ж тільки думкою багатіє і тішеться, що може то колись і їй пощастить. Що навіть ті прикуплені за поміччю землі відходять за долги та проценти до глитаїв. Тільки й того, що з банками багаті більше багатіють, а бідні скоріше бідніють. Багатий коли купує землю платить власні гроші і вибирає собі найкращу. Бідні одержують з остатку гіршу землю. З долгами він ніколи не розплатиться, а ще гірше заплутається, як муха в павутинні. При цьому годі вдержатися дрібному ремісникові і малоземельному селянинові проти великих хазяйств. Треба уходити з власного села. З насиженого теплого рідного місця»¹². Інша публікація в газеті „Село” виразно відображає наслідки спроб „відходників” під назвою „На хутори”: „Селянський банк спродуючи селянам свою землю примушує виходити з села – на хутори. Тільки на хуторах селяни зможуть піднятися та покращити свій добробут. Хуторське господарство, вони запевняють, найбільше відповідає інтересам селян. Воно покращить їх добробут біля власної землі. Це єдиний порятунок, що стверджують вони. „Виходьте на хутори і доля ваша покращиться. В кого ж нема землі і ні завіщо купити – переселяйтесь в далекий Сибір – там вас доля жде!”. Один селянин їздив з Полтавщини оглядати хуторні землі на Волині, і погано відзивався „про той земний рай”¹³.

Зміна основ виробничих відносин у перехідному періоді до капіталістичних відносин перебудовувала стосунки між верствами сільськогосподарського населення, вимагало його розселення у швидких формах, але без суттєвої допомоги керівників держави.

Мінімальний процент населення міг створювати первісний капітал для дрібного виробництва. Банки не видавали кредит власникам кустарно-

ремісничої промисловості навіть під заставу товарів¹⁴. За підрахунками О. Рибнікова більша половина кустарно-ремісничих виробників була найманою¹⁵ і нікому не була потрібна із своїм проблемним станом.

В Україні, в особливих умовах землеробства та високопродуктивної праці, але за умови найжорстокішої експлуатації населення посередниками між державою й виробником, для останніх збільшувалися можливості первісного нагромадження дрібного капіталу. Ця особливість спонукала до підприємницького виробництва більшу, ніж в інших районах, частину населення. Це сприяло виокремленню людей з підприємницькою ініціативою та бажанням індивідуального збагачення. Існуючі способи експлуатації в свою чергу спонукали створення основ законів у сільському й кустарно-ремісничому господарстві. Відсутність державно-монополістичного управління в імперії сприяла збільшенню експлуатації в кустарно-ремісничому виробництві, а боротьба між індивідуалізмом і общиною наочно відбилася на устоях моральних постулатів християнської віри. Землі, ближчі до Польщі з більшою готовністю окатоличувалися в прагненні до західного способу індивідуального нагромадження, який вже давно мав місце у західній індивідуальній їх природі.

Нова верства підприємців, що з'явилася у суспільстві, обходилася без духовного життя, але з головною метою – вище моральних законів – збагачення за рахунок експлуатації та інтенсифікації праці в сприятливих умовах перехідного періоду товарно-грошових відносин.

Таким чином, у селян і ремісників змінився не тільки звичний спосіб розміреного життя, зникали традиції, в тому числі одна з перших – обов'язковий вихідний день для відновлення як біологічної природи, так і духовно-моральних основ. У законі – символі православної віри – сьомий день було дано для відпочинку й усвідомлення свого життя на землі як людини.

Інтенсифікація виробництва, розрахована на якомога більший додатковий продукт, цілковито оволоділа усіма помислами значної маси дрібних товаровиробників вже з кінця XIX ст. Під впливом нових умов, прагнення до капіталу перебудувало повсякденність кустарів та ремісників, визначило нові оцінки, пріоритети в їхньому житті. Саме інтенсивність дріботоварного виробництва в „перехідному періоді” формувала повсякденне життя цієї верстви населення. Їх високопродуктивна діяльність створювала нові, капіталістичні цінності, позитивно впливала на суспільні відносини.

З початком товарно-грошових відносин визначився і новий член суспільства – кустар, котрий як перехідна модель до самостійного виробника виокремився напередодні розвитку індустріальних зв'язків. В покажчику кустарних промислів, виданому 1895 р., вже було визначено, аби "кустарями вважалися всі дрібні виробники, які працюють на ринок (на свій ризик або

на замовлення торговців та скупників), тобто для визначеного завчасно споживача. За родом збуту виготовлюваних товарів кустарні промисли відрізнялися таким чином від інших видів дрібного виробництва, тобто ремісничого, з одного боку (робота на замовлення самого споживача), й домашнього – з другого (для власного споживання)¹⁶.

В Головному управлінні землеустрою кустарі виділялися як "... особи, які задовольняють наступні умови: виробництво продукції не на конкретного замовника, а на ринок; брати особисту участь у самому процесі виготовлення товарів на ринок"¹⁷.

Різноманітність у визначенні ролі кустаря в суспільстві обумовлено різними підходами у державних відомствах. Вони ж вплинули і на кількісний їх підрахунок та створили різноманітність у поняття "кустарно-ремісничє виробництво" – виробництво кустарів і ремісників. У цілому останнє називалося кустарно-ремісничою промисловістю й дрібним виробництвом. Так вивільнена енергія кустарів із числа підмайстрів у ремісничій майстерні, з майстрових селян та інших верств суспільства, які прийшли в кустарне виробництво для праці на споживчий ринок, створила верству людей, які з подвоєною силою почали створювати додатковий продукт, аби нагромадити кошти у період раннього розвитку капіталізму.

На наш погляд, для об'єднання досліджуваного виду виробництва більше підходить загальна назва "кустарно-ремісничє промисловість". Період товарно-грошових відносин під час переходу до індустріального суспільства визначив прихід кустарно-ремісничого перехідного виробництва як самостійного виду діяльності, який об'єднав всю цю промисловість як у Російській імперії, так і в радянській Україні. В міру індивідуального розвитку кустарно-ремісничє промисловість поступово перейшла у фабрично-заводське виробництво як еволюційна перехідна наступна модель, яка рухається в індустріальне суспільство.

Визначення кількісного зростання кустарно-ремісничого виробництва в Україні у період розвитку товарно-грошових відносин виявилось складним завданням. Під час переліків різними відомствами до верстви кустарів та ремісників включалися (наприкінці XIX ст.) відходники, які працювали поза місцем свого постійного проживання, на заробітках, а також надомники, котрі виконували роботу вдома для фабрик, кооперативів, майстерень. Крім того долучалися й пункти концентрації виробництва окремих видів товарів і скупників – роздавальні контори, а також "подвірні" виготовлювачі кустарно-ремісничих виробів на селі. Останні працювали спочатку як кустарні майстри в період міжсезоння у землеробській діяльності, а згодом в умовах її погіршення через малоземелля в Україні, яке з кожним роком збільшувалося (внаслідок особливої товарності чорноземної землі), переходили

на самостійний подвірний промисел із сезонною сільськогосподарською працею.

Вся кустарно-реміснича промисловість, яка так рясніла різноманітністю своїх властивостей, вибудовувала різні види та підвиди, котрі всі згодом у ХХ ст. повсюдно перейшли в фабрично-заводське виробництво в умовах індустріального розвитку.

Особливим видом створення кустарних промислів у ХІХ – на початку ХХ ст. були й виробники, які утворилися внаслідок малоземелля в Україні. Через жорстке утвердження капіталістичних відносин, вони були змушені залишати свої споконвічні землеробські навички та самостійно будувати в умовах цілковитої безграмотності своє майбутнє на новому робітничому полі діяльності: як у сільській місцевості, в містечках, так і в містах, де вони психологічно важко зросталися з новими умовами життя. До них негативно ставилися міські жителі, особливо ті, котрі конкурували з ними у кустарно-ремісничій праці.

Таким чином, в суспільстві з приходом товарно-грошових відносин з'явилася нова верства населення – працівники кустарно-ремісничої промисловості з інтенсифікованим рівнем виробництва, але в своїй переважній більшості з найнижчими прибутками.

Повсякденне життя кустарів і ремісників складалося під впливом потреби максимально інтенсивного виготовлення виробів, потрібних суспільству у першу чергу (т. з. товари першочергового вжитку). На початку ХХ ст. був такий період, коли вони диктували щоденні умови дрібного виробництва. Робочий день залежав від умов, в яких кустарі і ремісники перебували: праця у майстерні, кооперативі, промислі (як працівника), самостійна вдома (як одиночний виробник) або робота по найму як підмайстра, учня або найманого працівника в кооперативі, майстерні, промислі. Незалежний дрібний виробник був найбільш вільним у всіх видах кустарно-ремісничої промисловості. Його підприємництво являло собою частково залежну або повністю незалежну форму виробництва. Його життя залежало від положення як індивідуального підприємця або працівника, або експлуататора чужої праці. Експлуатована праця найманого кустаря або ремісника більш усього була обтяжена тривалістю робочого дня. Цікава характеристика повсякденного життя кустарно-ремісничих працівників дається в книзі Є. Кошокіна "История бедного капитализма": "Якщо й далі робочий люд буде жити у таких моторошних злиднях, ми боїмося, що ця частина працівників ткацького виробництва загине швидко від виснаження. Справді, що за життя. Завжди він встає до сходу сонця та працює весь день до глибокої ночі, й усе заради того, щоб тривалістю своєї праці заповнити нестаток мізерного заробітку. Три чверті дня він не відходить від свого верстата,

праця на якому в тисячу разів важча, ніж на іншому місці, через незручність пози. Вони їдять не для того, щоб жити, а лише для того, щоб не померти"¹⁸. Тяжкі умови праці у ткацькій майстерні можна перенести і в інші види виробництва кустарно-ремісничої промисловості (прядильний, чесальний, валяльний та ін.).

Праця кустарів була фізично тяжкою, особливо на початку розвитку капіталістичних відносин, у тому числі й в Україні. Більша частина їх працювала у селах і містечках. Вони були найменше оплачуваними та найбільш експлуатованими порівняно з працею міських кустарів і ремісників. Характерна особливість раннього періоду експлуатації найманих кустарно-ремісничих працівників – їхня добова праця була не обмежена ніяким законодавством і не контролювалася жодними державними органами влади.

На найнижчому рівні заробітків перебували подвірні кустарі в селах, які виготовляли свої вироби у себе в селянському дворі. Такий вид господарської діяльності був характерний для більшості селян, які мали міжсезонний, вільний період для діяльності в ремісництві взимку. Для українського селянина було природним зробити граблі для сільськогосподарських робіт, змайструвати дитячу дерев'яну колиску, іграшку, спорудити санки для перевезення дров та навіть збудувати піч, хату, тощо. Якість виробленої продукції була на невисокому професійному рівні, тільки щоб виготовлений товар ніс робоче навантаження, часто без оздоби й товарного вигляду. Вироблявся такий предмет із підручних сировинних сільськогосподарських матеріалів у селянина на подвір'ї або з допомогою природної сировини: глини, дерева (верби, лика), соломи та ін. На закупівлю інших, у тому числі й допоміжних видів сировини, в подвірних сільських кустарів не було коштів. Безграмотність жителів села не дозволила їм розпочати підприємницьку діяльність, де вимагалися розрахунок, закупівля матеріалів, кредитування робіт у банках тощо. Такі обмеження визначили найнижчий рівень заробітку у цього виду виробників і безумовну залежність від усіх тих, хто надавав сировину або іншу допомогу.

Сільському кустарю, якому нічого було заставляти під кредит, залишалися недоступними будь-які кредитні послуги. Скупник, який купував у сільського кустаря за безцінь виготовлені товари, був єдиним джерелом кредитування. Він цілком користувався своїм становищем, намагаючись підкорити собі виробника кабальними умовами кредитування. Через них зростала собівартість товару та ціна. Для збільшення мізерного заробітку кустар змушений був подовжувати робочий день й доповнити процеси виробництва працею і допомогою своєї сім'ї, в тому числі й дітей. Цеховий, сімейний вид кустарно-ремісничого виробництва був найбільш поширеним в Україні, але в подальшому він приховувався, аби уникнути оподаткування.

Подвірний виробник, спеціалізований сільський кустар працював як на ринок, так і виконував замовлення односельчан на виготовлення різних видів кустарних товарів для господарських робіт та для побуту: сільськогосподарського реманенту, возів, саней, човнів, самопрядок, діжок, простих меблів, скринь, колик, вуликів, віконних рам, гребенів, коромисел, шевських колодок, дерев'яного й глиняного посуду, іграшок, чобіт, кожухів, рукавиць, корзин, тенет та ін.

Повсякденне життя кустарів села і містечок було однаково тяжким і не вирізнялося одне від одного. Вони не бачили білого світу через тривалість робочої дня, виснажені 14–16 годинного працею. Все їх життя було пов'язане з працею на своїх інструментах та з майстровими примітивними верстатами (заточник, маховик, гончарний круг, випалювальні печі, прядка тощо).

Життя подвірних кустарів на селі доповнювалося ще працею на городі: сівбою, догляданням й збиранням урожаю для прогонування сім'ї. В період надлишку товарів на ринку, затоварювання продукції їм допомагала вижити їх невелика земельна ділянка. Однак, як правило, у кустарів та ремісників, котрі працювали професійно, вже не було часу на обробіток присадибних городів і виїзду на ринок, щоб продати свою продукцію. В них скупали вироби по заниженій ціні скупники. Таким чином, істотно, у кілька разів зменшувався їх прибуток. Ця верства населення – самостійні працівники, були одинаками (або яким допомагала вся сім'я) постійно працювали на ризик і не в змозі були конкурувати з більш розвинутими професійними ремісничими майстернями, котрі мали закупівельно-збутові функції і, як мінімум – інструмент, котрий переважно переходив у спадщину самому майстру. В таких майстернях середнього достатку працювали учні й підмайстри. Для вдосконалення та прискорення робочих процесів у них застосовувалися механічні двигуни. На майстернях таких виробників часто висіли об'яви про вид кустарно-ремісничої діяльності. Певним чином, це була реклама, що допомагала розширити кількість замовників чи мережу збуту.

У дрібнотоварному виробництві містечкові кустарі й ремісники були (за класифікацією сільськогосподарської діяльності) в основному середняками. Сама назва "містечковий кустарно-ремісничий промисел в Україні" походила з польської мови (містечко по-польському – це селище міського типу). Такі у своїй більшості знаходилися на Правобережній Україні, яка довгий час перебувала під впливом польської колонізації.

В містечкових кустарів та ремісників – майстрів, які мали свій промисел із механічним двигуном, рівень заробітку був достатнім, щоб жити безбідно. Він був вищий від середнього рівня кустарно-ремісничого виробника.

Майстерні працювали у своїй більшості на замовлення споживача, додаючи до основного виробництва виготовлення товарів і на ринок. Як правило, більш високе становище займав в кустарно-ремісничому виробництві ремісник, оскільки давнє заняття своєю працею, яке перейшло йому в спадщину, мало своїх постійних замовників. На ринку у таких ремісників були постійні місця й навіть в окремих випадках крамниці по продажу своїх виробів¹⁹. Із зміною покоління ремісника змінювалися і нові покоління замовників, котрі не кидали своїх майстрів та звикли до гарантованої якості їх виробів. Особливим впливом користувалися саме багатолітні майстерні. Наприклад, ювеліри обслуговували сімейні традиції не одного покоління замовників: весільні обручки, хрестики для новонароджених, подарункові вироби, жіночі прикраси тощо.

Міський кустар та ремісник у своїй масі належали до малозабезпеченої категорії населення. Вони поділялися на майстрових, які мали свою майстерню (або робочу будку на вулицях), і на тих, хто працював у своєму помешканні, яке було для них одночасно місцем проживання і підприємницької діяльності.

Ті, хто працювали вдома називалися надомниками. Як правило, вони працювали без реєстрації, не сплачували податки. Їх заробіток був мізерний, а більші виторги часто випадковим. На різних етапах некваліфікованого виробництва основному працівникові допомагала, як правило, сім'я. Такі кустарі вже називалися надомниками із сімейною допомогою. Вони або самі виносили свій товар на продаж у невеликій кількості, або були пов'язані із скупником, який доставляв їм сировину й супутні матеріали для виробництва, а також кредитував їх. Робочий день у такої категорії виробників кустарно-ремісничої праці був найбільшим. Вони, як і сільські кустарі, прагнули за рахунок збільшення робочого часу виробити додатково продукцію. Таким чином, за рахунок докладання надмірних фізичних сил вони намагалися збільшити рівень заробітку, аби забезпечити себе хоча б самим необхідним. Без денного світла, свіжого повітря, як правило, в напівпідвальному, сирому приміщенні або підвалі проходило життя таких міських працівників. Вони не могли ні на що краще розраховувати у своєму житті, крім кабальних умов експлуатації їх праці скупником, який кредитом підтримував життя сім'ї кустаря, наживаючись на ньому через високі проценти.

Якщо до появи товарно-ринкових відносин жіноча праця в сім'ї у своїй більшості використовувалася як домашня робота, то з інтенсифікацією виробництва в родинях кустарів жінки поряд із чоловіками брали участь у виготовленні продукції, зокрема, на допоміжних етапах. Більше того, дитяча праця також стабільно застосовувалася у сімейному кустарному виробництві. Низьке матеріальне забезпечення змушувало кустарів використовувати всі допоміжні складові і в першу чергу збільшувати робочий день до 16–18

годин на добу та доповнювати його жіночою і дитячою працею. Проте в такому кустарно-ремісничому виробництві часто втрачалася якість продукції, але воно відповідало зростаючим потребам товарного ринку, який потребував маси товарів і за найменшою ціною.

Кустарництво було орієнтовано у першу чергу на товари першої необхідності в сільському господарстві й у побуті. Його працівники заповнили недостачу товарів, пристосувалися до цін найбільш незаможних споживачів та дали можливість розвивати сільське господарство на всіх його рівнях. Ремісниче виробництво в своїй більшості порівняно з кустарництвом оплачувалося набагато краще, але й відрізнялося якістю і майстерністю виготовлення продукції.

В цілому, у дрібному товарному виробництві (як сільськогосподарському, так і кустарно-ремісничому) за рахунок праці сім'ї зросла інтенсифікація виробничого процесу, що відобразилося на поліпшенні матеріального становища. Виготовлений додатковий продукт істотно впливав на орієнтованих на ринок дрібних виробників.

Однак кустарно-ремісничий працівник у своїй більшості перебував за межею бідності²⁰. Вони не бачили себе повноправними громадянами суспільства, кожний відчував себе настільки безправною людиною, що й не розраховував на гідне ставлення до нього з боку держави. Кустарі всього боялися. Багато з них приховували дійсний стан свого становища, намагалися не оприлюднювати свої статки. Тому вони жили як би тайком, щоб ніхто не доніс на них за несплату податків з їх невеликих виробництв, і були, звичайно, байдужими до політики. Головний лозунг "як би чого не вийшло" був визначальним в їх поведінці та у взаємовідносинах із суспільством. Кустарі завжди залишалися безправними і приниженими, а в політичному житті – байдужими, настільки їх гнітило тяжке життя. Але інакше почувала себе невеличка верства кустарів та ремісників, що мали додаткові прибутки, їх можна порівняти з, так званими за радянською класифікацією, „куркулями” в сільському господарстві. Цікавою ілюстрацією їхнього повсякденного життя є опублікований в газеті позив про невчасне повернення шуб жінками кустарів, які брали їх в прокат у скупника, аби повихвалитися ”одна перед одною”²¹.

У радянський період кустарі й ремісники як представники приватногосподарської сектору економіки не були помічниками нової влади, особливо та їх частина, яка перебувала на верхівці підприємницької верстви серед дрібного капіталу. В перші роки радянської влади вони були навіть частково націоналізовані. Більша частина представників кустарно-ремісничої промисловості не мала великих можливостей і навіть окремої майстерні (окрім невеликих яток). Проте саме ця "середня" частина кустарно-ремісничих

працівників мала свій інструмент, промислову справу, напрацьовані постійні замовлення у споживача. Як усталені майстри вони пристосували виробництва до нових умов і не збиралася все це міняти на найману працю в державному секторі. Вони завжди розраховували лише на власні сили, пам'ятаючи, що їм держава не допомагала навіть у надто скрутних становищах (чи то внаслідок малоземелля, чи то внаслідок виходу з ремісничого виробництва через тяжку працю підмайстрів). Досвід та надія тільки на власні сили в період товарно-грошових відносин створили у дрібному виробникові стійкий характер індивідуала, який не прагнув колективної праці з позицій "як би чого не вийшло". А особливо, як пропонувала радянська влада, погодитися на умови праці „середняка” разом із бідними кустарями, селянами й порівно розподіляти прибутки. Середня частина кустарів і ремісників свій більш високий рівень кваліфікації не рівняла з іншими майстрами та підмайстрами як із менш кваліфікованими працівниками, й тому не хотіла розподіляти результати праці порівну. У 1918–1920 рр. кустарі та ремісники по-різному, відповідно до свого попереднього (дореволюційного) соціального становища, влаштувалися в радянському суспільстві. Більша частина кустарів і ремісників, наймана або така, що ледве зводила кінці з кінцями (велика сім'я, невідгідний низькооплачуваний промисел, особисті якості майстрового, пов'язані з невисокою продуктивністю праці й т.п.), примкнула до умов життя за радянської влади та використала свій шанс в організації кооперативів, комун. Вони вперше змогли створювати свою майстерню і мати належний інструмент за допомогою дотацій радянської влади, списаних верстатів із непрацюючих заводів та фабрик. Крім того, вони не вносили пайовий внесок й інші збори під час вступу до кооперативу (як було прийнято до революції). Нарешті кустарі та ремісники організовували свою дійсно самостійну діяльність, яку раніше не могли навіть відчувати. Радянська влада дала їм можливість усвідомити своє місце серед трудящого народу, надала можливість вибратися з безграмотності, приєднала їх до громадського життя країни. Для них друкувалися фахові статті та інші матеріали, ними постійно опікувалися через свої виступи працівники агітаційних груп. Раніше пригноблений і безграмотний кустар тепер відчув себе частиною нового, радянського суспільства. Він добровільно вступав у комуни, кооперативи, в комітети бідноти та комітети по боротьбі "з буржуазією". Жіноча праця із сімейного кустарно-ремісничого цеху поступово інтегрувалася в радянські економічні форми – комуни, артіль, кооперативи.

Переважаю більша частина працівників кустарно-ремісничої промисловості мала найнижчі заробітки і ледве животіла. За дореволюційними підрахунками, вона становила 65%. У той же час менша її підприємницька частина

успішно пройшла тяжкі роки випробування в I Світову і Громадянську війни й ще більше окріпла за рахунок підприємництва під час лихоліття.

Кустарно-ремісничє виробництво змінило свої риси. Відсутність великої промисловості, яка не працювала у період I Світової й Громадянської війни, вплинула на більш широкий попит на товари кустарно-ремісничого виробництва. Ініціативні майстри, дрібні виробники зуміли підняти свій рівень життя. Безробіття та руїна після Громадянської війни й інтервенції в країні призвели до того, що люди з різних верств населення вимушені були працювати у простому кустарному виробництві. Так, аби заробити хоч якісь кошти для існування в місті вихідці з інтелігенції, військові виготовляли гуталін із простих підручних компонентів; замість махорочного виробництва вручну у сім'ях набивали тютюном гільзи, користувалося попитом і самогонваріння та таке інше. Населення в період військового лихоліття виживало як могло, більшість ледве виживала, проте інша частина змогла все ж збагатитися. Соціальний портрет кустаря й ремісника в той час виглядав не типово, він вбирав підприємницькі риси з інших верств населення.

З початку радянської влади в Україні проголошувалися заклики об'єднати селянство і кустарно-ремісничє населення у "мережу виробничо-споживчих комун". По всій країні вони знайшли підтримку тільки серед найбільш бідних верств населення, решти займала очікувальну позицію. В комунах, куди були залучені у той період найбільш бідні верстви кустарів та ремісників поряд із бідними селянами, спостерігалися тяжкі умови життя. Дуже яскраво змальовує ситуацію в Україні передовиця газети "Кооперативное слово": 3 серпня (1920 р. – прим. авт.) відбулися збори в селі Карачковці, на яких заслухали доповідь про реалізацію завдань трудової кооперації серед селян: "Після того, що ти пережив, перетерпів і переніс на своїй власній шкурі за останні два роки війни бідноти з панством ти вже мусиш знати, хто твій друг, а хто твій ворог. Ти є той бідняк, той робітник, той селянин, по спині якого гуляли нагаї та списи німецько-гетьманських, денікінських та польських розбишак. Ти той з Волині і Поділля, якому польська шляхта зруйнувала хату, забрала хліб і коней. Терплячи голод і холод, слабуючи на тяжкі хвороби, турбуючись за долю покинутих сімей, задушуючи в собі свої власні болі, зімкнувши уста ти борешся за визволення з пансько-хижацького ярма всієї скривдженої, обдуреної, важко працюючої бідноти. Бідняк іде розплачуватися з буржуазією за її глум над бідними, за всі страждання. Обдертий, порою босий, часто голодний ти розбив Колчака, Юденича, Денікіна. Не хто як ти загнав ватаги зрадника Петлюри під самі Карпати. А люту польську шляхту, яка грабувала ваш хліб, коней, худобу, палила ваші хутори і села ти женеш під німецько-чеську границю. Тяжка правда, кривда, біль і гнів жене на таку боротьбу. Пригадай, що робили з тобою поляки,

скільки згоріло сіл на Україні, скільки забрано хліба, рогатої худоби, свиней, птиці, скільки загнано шляхтою до Галичини і Польщі і не повернулося додому. Тобі є за що битися. Панські кати, запроданці боляче і гостро різнули по живому серцю. Для "визволення" України від "чужинців-большевиків" привів сюди Петлюра поляків. Але це визволення відоме з часів гетьманщини і німців, яких теж привів Петлюра. Ще не видужали спина від рубців німецьких та мадярських шаблук і нагаїв гетьманських гайдамаків, як Петлюра із своєю кампанією самостійників, прикриваючись назвою "друзів народу", привів нових "визволителів" – панів шляхтичів. І шляхта визвольна забирала хліб, худобу, знущалась і забивала. Ось те визволення, що принесли українському трудовому народу польські поміщики... Тепер в трудовій кооперації необхідно об'явити війну із спекуляцією. В радянській державі не повинно бути паразитів. Треба будувати трудову кооперацію і самі селяни повинні приймати участь у трудовій кооперації, роботі кооператорів, де іноді сидять спекулянти під вивіскою "потребительского общества". До правління треба вибирати бідних і чесних людей через те, що куркулі і спекулянти є "одного поля ягода" і хочуть набити собі кишені. Збори вибрали собі комітети бідноти для захисту інтересів бідного люду в кооперативах"²².

Ця емоційна доповідь показала ступінь пройденої й існуючої на той час скрути в повсякденному житті бідного населення в Україні, яке радянська влада закликала об'єднуватися у кооперативи. Большевики проводили "переломну" кампанію по об'єднанню його в єдину форму кооперації – у Центроспілку, де повинні були уживатися і приватногосподарські кооператори, і спекулянти, котрі засіли під вивіскою "споживне товариство". У проведенні великої кампанії щодо кооперування населення задля його перетворення на радянський лад, були задіяні широкі верстви сильних дореволюційних структур, які залишилися в Україні: старих кооператорів, кооперативних підприємницьких товариств, спілок, із певним дрібним капіталом в обороті, які большевики прагнули підпорядкувати для своєї головної мети – індустріального перетворення країни. В 1920 р це було зробити досить не просто, вони не бажали "добровільно" кооперуватися в єдину організацію – Центроспілку, підпорядковану радянським органам – Наркомпроду та ВРНГ.

Навесні 1920 р. ситуація була складною і в діяльності київської кооперації. Серед великих кооперативних банків, товариств активно обговорювалося запропоноване радянською владою об'єднання в єдину Центроспілку (разом із приватногосподарськими кооперативними формами). У статті фахової газети "Кооперативная жизнь в Киеве" зазначалося: "Під головуванням Ф.І. Крижанівського відбулося засідання ради українського комітету, на якому

були присутні представники Українбанку, Централу, Дніпроспілки, Крайспілки, Союзбанку, Страхспілки, Споживача, Когорспілки, Книгоспілки, Полтавської споживчої спілки й ін. Заслухано центральну доповідь по об'єднанню всієї кооперації та було складено кошторис по утриманню Кооперцентру у м. Києві на суму 250 тис. руб. Крім того, заслухано питання про скликання загальних зборів. Запропоновано провести облік наявних кооперативних складів на виконання постанов радянської влади по загальному кооперуванню"²³.

Газетні джерела особливо яскраво подавали повсякденні події, які відбувалися в "переломному" 1920 р. Це був період початку загального кооперування (квітень–червень), яке захлинулося в умовах радянської влади через підкорення приватнопідприємницької частини населення. Дрібні підприємці вчинили опір владі шляхом спротиву кооперуванню, хоча відкрито і не виступали проти неї. Навіть навпаки, "на виконання постанов"²⁴ вони провели масові показові збори, на яких були дані вказівки про кооперування, поставлено завдання узгодження кошторису по утриманню єдиного в Україні центру координації проведення кооперування. А також, для демонстрації своєї лояльності до радянської влади і підпорядкування її керівної ролі. Але при цьому, не афішуючи своєї непокори, створювали у країні протиборчий рух дрібних підприємців, які склалися з кооператорів і все тих же селян, кустарів та ремісників. Це реалізовувалося через організацію військових загонів, банд, підпільних угруповань по всій Україні. Відкриті воєнні протистояння, викликана ними громадянська нестабільність на деякий час могли стримувати реалізацію радянських планів кооперації. Зокрема, стара кооперація, яка особливо добре відчувала себе в Україні за дрібнобуржуазних урядів, не дозволила радянській владі у 1920 р. перейти до індустріалізації держави, затримавши процес "поголовного кооперування" населення до 1930-х рр.

В кооперативах України на 1920 р., як відзначав на Всеросійській нараді Д. Мануїльський, "ще не здійснилося свого Жовтня"²⁵. Радянська влада не могла справитися з українською могутньою дрібнотоварною системою. У 1920 р. кооперативне життя в Україні ще мирно проходило по своєму майже дореволюційному руслу. При всіх складностях війн та криз дрібне підприємство зуміло вижити і примножити свої прибутки. Адже воно було потрібне затребуване і давало непогані прибутки. Українська кооперація жила своїм життям, відзначала роковини Рочдельського товариства, виступивши на підтримку світового досвіду англійського кооперування у 1844 р.: "Кооперація вступила на новий шлях для споживчих інтересів рочдельських ткачів, крамниця у Жаб'ячому провулку задовольняла споживчі інтереси робітників через крамницю. Переможний капіталізм, збираючи багатства

для одних, позбавляв інших останніх коштів, розорений ремісник, викинутий із світлиці кустар – кругом злидні. Люди праці одержували полегшення від кооперації"²⁶. Так на підтримку міжнародної кооперативної системи визначалася на початку 1920 р. українська кооперація, в боротьбі з великим капіталом, який задля власних інтересів нещадно всіх експлуатував.

В Україні початку 1920-х років ще продовжував розвиватися "перехідний період" до капіталістичних відносин. Це проходило в умовах тиску радянської влади, коли у щоденній конкурентній боротьбі за своє існування з більш крупним виробником розорювалися ремісник та кустар.

У кооперативній пресі початку 1920 р. пропонувалися економічні схеми подолання злиднів у суспільстві, розробки, направлені на подальший розвиток господарських можливостей кооперації (як панацеї тяжким умовам життя), яка у цей період із відомих причин набула першорядного значення в суспільстві.

Керівники української кооперації вбачали навіть у радянських умовах початку 1920-х років економічні переваги в боротьбі з їх найлютішим ворогом – великим капіталом. Радянська влада ще не суттєво вплинула на життя дрібних підприємців. Вони продовжували існувати в радянській Україні й вели свою справу через діяльність кооператорів, промисловиків, кустарів, ремісників тощо.

Боротьба дрібних підприємців (літо 1920 – березень 1921 р.) показала силу організації їх підприємницької стихії в Україні. На передодні посівної кампанії вона змусила більшовиків рахуватися з їх бажанням жити в умовах приватного господарства. Керівники дрібних виробників так організували боротьбу з радянською владою в Україні у визначальному 1920 р., що остання прийняла їх умови та ухвалила повернути "продовольчий податок". Проти стояння "вигнаних із світлиць" кустарів, розорених ремісників, найбіднішої їх частини, а також селян в Україні, які становили більшу частку дрібнотоварного населення було недостатнє, щоб перебороти організований проти радянської влади опір у республіці в 1920–1921 рр.

Таким чином, у період закінчення війни й початку відбудови народного господарства в 1920–1921 рр. кустарно-ремісничє виробництво почало набувати якості успішно працюючої провідної галузі в умовах, коли велика промисловість не функціонувала. До цього якісного стану додався і початок нової економічної політики, яка через відміну оподаткування привнесла повсюдне поживлення у дрібнотоварному виробництві України. На той час селяни одержали від радянської влади певну частку землі в особисте користування, кустарно-ремісничє промисловість (яка працювала на потреби держави) – списані з непрацюючих фабрик та заводів механічні засоби й, позбувшись головного свого ворога і конкурента – великого капіталу,

дрібнопідприємницька стихія добре відчувала себе у країні. Податкові обов'язки були ще не вибудовані в радянському законодавстві, й усе, що міг напрацювати дрібний виробник в умовах товарного голоду, давало великі прибутки, можливість вільно обміняти або продати. Дані 1921 р. показують бурхливе зростання кустарно-ремісничого виробництва в Україні. Підприємницька стихія й сприяння радянської влади, яка прогнала у "переломі" населення, давали можливість зростати дрібним виробникам у нагромадженні особистих капіталів. Проте вже з 1922 р. із введенням оподаткування влада почала відбирати значний відсоток прибутку дрібних виробників. Така нова форма підпорядкування, яка «зрізала» податками додаткові прибутки призвела до тіньової схеми виробництва.

Більшовики виробляли в мирних умовах особливу форму взаємовідносин з дрібним капіталом, якою у період підготовки до нового "перелому" хотіли економічно забезпечитися та обмежити дрібних виробників в додаткових прибутках. Дрібний виробник як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві у 1921–1923 рр. вів незалежне виробництво, торгуючи своїм товаром на базарах, і жив значно краще радянського робітничого класу. В них був забезпечений побут і повсякденні потреби. Наприклад, кооперативна газета свідчила про достаток у сім'ях дрібних містечкових виробників, де „дружини ремісників як пави вдягалися, щоб шикувати перед місцевими жителями”²⁷.

Верхівка кустарно-ремісничого виробництва жила відмінно від інших його працівників навіть у період нової економічної політики. Її можна порівняти з верхівкою у сільському господарстві, одноосібними господарями або так званими куркулями, які мали і найманих робітників, і допоміжні механічні пристосування у виробництві. Впровадження нової економічної політики в березні 1921 р. і затримка оподаткування майже до 1922 р. принесли великі прибутки кустарям і ремісникам. Але надалі підприємці кустарно-ремісничого виробництва остерігалися викриття їх тіньового виробництва, особливо в 1922–1923 рр., коли оподаткування досягло максимальних показників і разом із збором мало забрати до 100% від опублікованого прибутку виробників.

В 1923 р. кустарі та ремісники були навантажені максимальними зборами за шкалою індивідуальних доходів. Зупинялися, щоб не платити податки, майстерні, промисли, кооперативи, але ринок при цьому, що не дивно, не зменшував торгівлю товарами. В цей час значно виріс тіньовий бізнес дрібних виробників і остаточно став на тіньову основу прибуткову. Проте 1924 р. повстав першими податковими пільгами, й настав час "непманського" життя, коли останнє було набагато ситніше ніж робітниче в умовах зруйнованої економіки, однак влада пішла на це заради відновлення

народного господарства. Радянська влада, щоб не боротися відкрито з тіньовими підприємцями перейшла до політики пільг в дрібнотоварному виробництві, аби забезпечити хоча б частковий контроль у обліку та звітності. І на кінець 1926/27 року дрібна підприємницька стихія за допомогою наданих пільг не помітила як опинилася під повним контролем влади.

Пільговий період нової економічної політики в кустарно-ремісничому виробництві в Україні був найсприятливішим для розвитку дрібнотоварних господарств. За рахунок сировини за державними розцінками і приховуванням від оподаткування додаткової прибуткової частини дрібний виробник-власник одержав в цей період найбільші прибутки, які не вкладав у розширення виробництва, а розтрачував, не вірячи в перспективу розвитку приватногосподарської країни. Лозунг радянської влади, що вона прийшла назавжди, спотворив засади нагромаджувального життя багатьох дрібних виробників-власників й спонукав до нехарактерного для них способу життя – бездумного марнотратства, аби хоч на деякий час відчутти себе «хазяїном життя».

¹ ЦДАДО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 4222. – Арк. 31.

² Промышленный мир. – 1901. – №41. – С.17.

³ РДА. – Ф.29. – Оп. 2. – Спр.1804. – Арк.71.

⁴ Тарновський К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1995. – С.250.

⁵ Українське „містечко”, як назва – має польське походження і визначає селище міського типу.

⁶ Кооператор. – 1911. – № 2. – С. 2.

⁷ Вестник финансов. – 1901. – № 39. – С. 1.

⁸ Волобуев П.В. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. – М., 1995 – С. 5.

⁹ Державний архів економіки Росії (РДАЕ). – Ф. 1691. – Оп. 6. – Спр. 222. – Арк. 14.

¹⁰ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 607. – Ч. 3. – Арк. 311.

¹¹ Там само. – Ф. 337. – Оп. 13. – Спр. 194. – Арк. 17.

¹² Праця (Часопис промислових українських робітників). – 1904. – № 3. – Травень. – С. 3.

¹³ Село. – 1910. – № 31. – Серпень. – С. 2.

¹⁴ ЦДАГО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 3001. – Арк. 37, 39.

¹⁵ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства. – М., 1922. – С. 4.

¹⁶ Отчеты и исследования по кустарной промышленности. – Т. V. – СПб., 1898. – С. 485.

¹⁷ Кустарные промыслы: по обследованию 1912 г. – СПб., 1913. – С. 13.

-
- ¹⁸ Кожокин Е.М. История бедного капитализма. – М., 2005. – С. 68.
- ¹⁹ Обзор кустарно-ремесленного производства в 1912 г. – СПб., 1913. – С. 17.
- ²⁰ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства. – М., 1922. – С. 4.
- ²¹ Предпринимательское дело. – Харьков, 1912. – № 3. – С. 2.
- ²² Кооперативное слово. – 1920. – № 4. – 28 січня. – С. 1.
- ²³ Кооперативная жизнь в Киеве. – 1920. – № 7.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5356. – Арк. 7.
- ²⁶ Коммерческая газета. – 1920. – № 8. – С. 12.
- ²⁷ Кооперативне життя. – 1921. – № 7. – С. 4.